

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 94(100)''1939/1945'':341.33/.34(045)

DOI: 10.36550/2522-9230-2025-18-6-13

Марченко Олег Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

Мілова Тетяна Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності,
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
tmirovanik@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1480-6772

Шевченко Володимир Євгенович,

студент I курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
vovanewman13@gmail.com

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ
УВ'ЯЗНЕНИХ У НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРАХ: РОЛЬ І МЕЖІ ДІЯЛЬНОСТІ
МІЖНАРОДНОГО КОМІТЕТУ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА**

Стаття аналізує діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) під час Другої світової війни, висвітлюючи правові норми, що регламентували його роботу, та практичні труднощі, з якими організація зіткнулася в захисті військовополонених та цивільного населення. Розглядаються різні погляди на роль МКЧХ, його право ініціативи та принцип нейтралітету як необхідну умову діяльності, що водночас миг обмежувати його можливості. Окрему увагу приділено еволюції міжнародного гуманітарного права, починаючи із Женевських конвенцій 1864 та 1906 років, їх впливу на Гаазьку конвенцію 1907 року, а також прийняттю Женевських конвенцій 1929 року, що регулювали поводження з військовополоненими. Проаналізовано застосування та порушення положень Конвенції 1929 року, зокрема щодо умов утримання, праці, права на відвідування та втечу військовополонених у різних країнах, включно з Німеччиною та СРСР.

Значну частину статті присвячено становищу цивільного населення, яке не підпадало під дію Женевських конвенцій до 1949 року. Розглядаються спроби МКЧХ поширити гуманітарний захист на цивільних осіб на основі Гаазької конвенції 1907 року та резолюцій Міжнародних конференцій Червоного Хреста, а також причини відмови воюючих сторін від впровадження Токійського проєкту 1934 року про захист цивільних. Аналізуються категорії цивільних осіб, які опинилися під окупацією та в концтаборах, та перешкоди, з якими стикався МКЧХ у наданні їм допомоги, зокрема через політику нацистської Німеччини щодо євреїв та інтернованих осіб. Стаття розкриває складні правові колізії, з якими зіткнувся МКЧХ у роки Другої світової війни, обмеженість його інструментів впливу та значні гуманітарні виклики, спричинені масштабними порушеннями міжнародного гуманітарного права та зневагою до принципів гуманності з боку воюючих сторін.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, права людини, захист жертв збройних конфліктів, військовополонені, цивільні особи, інтернована особа, Міжнародний комітет Червоного Хреста, воєнні злочини, табірна система, нацистська Німеччина, Друга світова війна.

Marchenko O., Milova T., Shevchenko V. LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR AND CIVILIANS INCARCERATED IN NAZI CAMPS: ROLE AND LIMITS ON THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

The article analyzes the activities of the International Committee of the Red Cross (hereinafter referred to as the ICRC) during the Second World War, highlighting the legal norms that regulated its work and the practical difficulties that the organization encountered in protecting prisoners of war and the civilian population. Different views are considered on the role of

the ICRC, its right of initiative and the principle of neutrality as a necessary condition for its activities, which at the same time could limit its capabilities. Special attention is paid to the evolution of international humanitarian law, starting with the Geneva Conventions of 1864 and 1906, their influence on the Hague Convention of 1907, as well as the adoption of the Geneva Conventions of 1929, which regulated the treatment of prisoners of war. The application and violation of the provisions of the 1929 Convention are analyzed, in particular regarding the conditions of detention, labour, the right to visit and escape of prisoners of war in various countries, including Germany and the USSR.

A significant part of the article is devoted to the situation of the civilian population, which was not covered by the Geneva Conventions until 1949. The article examines the ICRC's attempts to extend humanitarian protection to civilians on the basis of the 1907 Hague Convention and the resolutions of the International Conferences of the Red Cross, as well as the reasons for the refusal of the warring parties to implement the 1934 Tokyo Draft Convention on the Protection of Civilians. The article analyzes the categories of civilians who found themselves under occupation and in concentration camps, and the obstacles that the ICRC faced in providing them with assistance, in particular due to the policy of Nazi Germany towards Jews and internees. The article reveals the complex legal conflicts that the ICRC faced during the Second World War, the limitations of its instruments of influence, and the significant humanitarian challenges caused by large-scale violations of international humanitarian law and disregard for the principles of humanity on the part of the warring parties.

Keywords: international humanitarian law, human rights, protection of victims of armed conflicts, prisoners of war, civilians, internee, the International Committee of the Red Cross, war crimes, camp system, Nazi Germany, the Second World War.

Постановка проблеми. Під час Другої світової війни мільйони людей опинилися в правовому вакуумі, де міжнародні конвенції не могли забезпечити їм необхідний захист або гуманітарну допомогу. Міжнародний Комітет Червоного Хреста, попри свій нейтралітет і гуманітарну місію, часто стикався з юридичними, політичними та економічно-логістичними бар'єрами. Особливо гостро постала проблема відсутності міжнародного правового механізму захисту цивільного населення.

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення меж ефективності міжнародного гуманітарного права в умовах глобального збройного конфлікту та аналізу впливу цих обмежень на захист жертв війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідженні були використанні звіти та документи МКЧХ, у яких описана діяльність організації в Другій світовій війні, гуманітарна допомога та аналіз роботи в таборах для військовополонених і концентраційних таборах Німеччини [10], а також підсумковий звіт радника МКЧХ Фредеріка Сюрдета [11]. Проаналізовано положення Гаазької [5] та Женевської [7] конвенцій, що визначали принципи міжнародного гуманітарного права та регулювали поведінку з військовополоненими й цивільними особами в мирний та воєнний час. Використанні дослідження Андре Дюрана, який дослідив історію МКЧХ у період Першої та Другої світових воєн [3]; Фабріса Кахена, який досліджував діяльність комітету в німецьких таборах [4]; Ізабель Вонеш Кардія, яка вивчила реакцію МКЧХ на депортації цивільного населення, як на публічному рівні, так і всередині самої організації [1] та інших дослідників.

Метою статті є комплексне дослідження правового статусу військовополонених та цивільних осіб у нацистській табірній системі, з акцентом на діяльність і повноваження Міжнародного Комітету Червоного Хреста в умовах обмеженої дії міжнародних конвенцій. Дослідження також покликане виявити прогалини міжнародного гуманітарного права того періоду та окреслити їх вплив на подальший розвиток правових норм щодо захисту жертв збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з правовими нормами, які регламентують діяльність МКЧХ, організація бере участь у гуманітарній діяльності на прохання міжнародного співтовариства або за власною ініціативою. МКЧХ жодним чином не є ініціатором чи навіть захисником прав людини, а лише популяризатором міжнародного гуманітарного права, а його мета – обмежити наслідки війни, допомогти жертвам конфліктів, намагаючись забезпечити дотримання воюючими державами, які підписали міжнародні конвенції, прийнятих положень [4, с. 9].

Дослідниця І. Кардія стверджує, що МКЧХ зберігав право ініціативи щодо порушень міжнародного права. А це означає, що він може сам займатися певними справами, що не були предметом жодної скарги, але які, на її думку, виправдовують його втручання [1, с. 90]. Такий підхід уповноважує МКЧХ до інновацій, і за допомогою прецедентів, які він таким чином створює, допомагає перевести їх у сферу позитивного права. Однак Комітет вважає, що він повинен «залишатися в змозі запропонувати всім сторонам гарантію максимально об'єктивного судового рішення і дії, яка не викликає жодних підозр у політичній або іншій упередженості», тобто нейтралітет МКЧХ є невіддільною умовою його діяльності та універсальності, але він також є гальмом для публічного висловлення думок і можливості виходу за межі юридичного визначення сфери його роботи [1, с. 91].

Ж. А. Дюнан, який став свідком битви при Сольферіно, найбільшої під час Австро-італо-французької війни 1859 р., побачив на власні очі жахи протистояння та криваве поле боротьби, усвідомив, що його обов'язком, найперше як людини, допомогти тяжко пораненим солдатам. Особливістю діяльності Дюнана стало те, що він не обирав сторону конфлікту, а залишався нейтральним, намагаючись допомогти кожному, хто цього потребував. Повернувшись до Женеви, Дюнан описує пережитий досвід у «Спогадах про Сольферіно», де змальовує ідею створення товариства допомоги пораненим у часи війни. 22 серпня 1864 р. на міжнародній конференції, скликаній Федеральною радою Швейцарії, ідеї Дюнана стали

реальністю – дванадцять держав підписали Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою, яка визначала основу, на якій ґрунтувалися норми міжнародного права щодо захисту жертв збройних конфліктів. Принципи конвенції були переглянуті під час Гаазької (1899 р.) та Женевської (1906 р.) конференцій [11, с. 9–14]. У 1906 р. було прийнято нову Конвенцію, яка складалася з 33 статей, що деталізували діяльність організації, у порівнянні з Конвенцією 1864 р. [6].

Надалі Конвенція 1906 р. сприяла перегляду Гаазької конвенції 1907 р. про закони та звичай введення сухопутної війни. У статті 2 Конвенції зазначається, що норми, які містяться в статті 1 Положення, а також у цій Конвенції, застосовуються лише між договірними державами й лише у випадку, якщо всі воюючі сторони є сторонами договору. Сімнадцять держав, що ратифікували Конвенцію 1899 р., не ратифікували версію 1907 р. Ці держави або їхні правонаступники залишалися формально пов'язаними Конвенцією 1899 р. у своїх відносинах з іншими її учасниками [5].

У 1928 р. на 13-й міжнародній конференції в Гаазі був прийнятий статут Міжнародного Червоного Хреста. 27 липня 1929 р. було підписано дві Женевські конвенції, які покращували участь поранених та хворих у діючих арміях, що доповнює й уточнює Конвенцію 1906 р., так званий «Кодекс військовополонених», який врегульовував відносини та правила поводження з військовополоненими в роки Другої світової війни. Найважливіші нововведення полягали в забороні репресій і колективних покарань, організації праці полонених, призначенні полоненими своїх представників і контролі з боку держав-покровительок. Конвенція 1929 р. втратила чинність у зв'язку з універсальним прийняттям Женевських конвенцій 1949 р. [7; 11, с. 18–19].

Статті, що стосувалися умов утримання полонених у таборах і трудових загонах, намагалися врегулювати проблеми, які, згідно з досвідом Першої світової війни, могли виникнути під час війни. Окремі пункти стосувалися офіцерів і прирівняних до них осіб, фінансових ресурсів в'язнів і умов переведення. Конвенція також охоплювала право подавати скарги й легалізувала звичай, згідно з яким обираються представники в'язнів, які виступали речниками перед військовою владою або державами-покровительками. В'язні підпорядковувалися законам, правилам і наказам, чинним у збройних силах держави-утримувача, на них поширювалися дисциплінарні стягнення та кримінальне переслідування. В останньому випадку держава-покровителька мала право на представництво на слуханнях, право на захист та апеляцію [7].

Відповідно до Конвенції 1929 р., представники держави-покровительки або її узгоджених делегатів мали право відвідувати всі місця, де утримувалися військовополонені. Вони мали доступ до всіх приміщень і могли вести бесіди, як правило, без свідків, особисто або за посередництвом перекладачів. Про їхні візити завчасно повідомляли військову владу. Воюючі сторони могли за взаємною згодою дозволити особам власного громадянства брати участь в інспекціях ув'язнених (стаття 86). Положення не створювали жодних перешкод для гуманітарної діяльності, яку МКЧХ міг здійснювати з метою захисту військовополонених за згодою відповідних воюючих сторін (стаття 88) [7].

Відвідування таборів було одним із перших засобів, адже тільки воно дозволяло МКЧХ дізнатися про умови й потреби ув'язнених, надати їм допомогу й на основі звітів, написаних делегатами, вжити заходів необхідних для поліпшення умов утримання [3, с. 441–448].

Стаття 15 Гаазької Конвенції 1907 р. [6] та стаття 78 Конвенції 1929 р. наголошує, що Товариства допомоги військовополоненим отримують від воюючих сторін для себе і своїх акредитованих агентів усі засоби для ефективного виконання гуманітарного завдання в межах, що накладаються військовою необхідністю. Представникам цих товариств дозволяється роздавати допомогу в таборах за особистим дозволом, виданим військовою владою, і за умови письмового зобов'язання виконувати всі розпорядження і поліцейські накази, які згадана влада встановлюватиме. Стаття 79 Конвенції 1929 р. вказує, що в нейтральній країні засновується Центральне агентство інформації про військовополонених, на яке покладається обов'язок збирати інформацію про військовополонених, яку вона може отримати офіційними або приватними каналами, і передавати країні, громадянами якої є військовополонені, або державі, на службі якої вони перебувають [7].

Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1906 р. вказує, що у випадку полону осіб, які займаються медичною допомогою, вони не вважаються військовополоненими (стаття 9) і повинні бути евакуйовані на батьківщину (стаття 12) або працювати в лазареті надаючи медичну допомогу полоненим [6; 11, с. 67].

Продовольчий пайок військовополонених за кількістю та якістю має бути еквівалентним пайку військовослужбовців армії держави-утримувача. Полоненим також надається можливість готувати для себе, вони мають мати достатню кількість питної води, вживання тютюну дозволяється. Усі колективні дисциплінарні заходи щодо їжі заборонені (стаття 11). У всіх таборах облаштовуються їдальні, у яких військовополонені можуть купувати за місцевими ринковими цінами продовольчі товари та предмети звичайного вжитку. Прибутки, що надходять до адміністрації таборів від роботи їдалень, повинні використовуватися на користь ув'язнених. Одяг, білизна та взуття надаються полоненим державою-утримувачем (стаття 12). Дозволяється отримувати в індивідуальному порядку поштові посилки, що містять харчі та інші предмети, призначені для споживання, або одяг. Посилки доставляються адресатам із виданням розписки (стаття 37) [7].

Зміна економічної ситуації у воюючих країнах мала вплив на умови праці полонених. Кодекс про

військовополонених дозволяв і регулював їхню працю, гарантуючи їм соціальний захист, порівнянний із тим, яким користуються цивільні працівники держави-утримувача, і ставку заробітної плати, що мала бути узгоджена між воюючими сторонами. Заборонялося використовувати їх на роботах, пов'язаних із війною, шкідливих або небезпечних для здоров'я. Кодекс про військовополонених передбачав, що робочий час для військовополонених у жодному разі не повинен перевищувати робочий час для місцевих цивільних працівників, зайнятих на тій самій роботі (стаття 30) [7].

У Німеччині виробничі потреби та нестача робітників спонукали владу максимально використовувати працю військовополонених. Самі німецькі робітники часто були змушені працювати цілий день, але робочий день полонених часто був набагато довшим. У промисловості він зазвичай тривав 10 або 12 годин. У роки війни тижневий робочий день збільшився із 60 до 72 годин, а потім до 84. Для тих, хто працював у сільському господарстві, робочі дні тривалістю 17 годин не були рідкістю в розпал сезону. Делегати часто були змушені вживати заходів, з метою зупинити використання полонених на заборонених роботах, яка переважно базувалася у військовій промисловості, і лише військовополонені британських або американських військ були звільнені від неї. У випадку французьких полонених, захоплених до франко-німецького перемир'я 22 червня 1940 р., німецька влада «отримала» згоду від уряду Віші використовувати працю ув'язнених. Полонені працювали на будівництві укріплень, копали окопи, споруджували протитанкові укриття тощо. Щоразу МКЧХ або його представництво в Берліні висловлювали протест, але не отримували жодного покращення [3, с. 455–458].

За умовами Конвенції 1929 р., спроба втечі каралася лише дисциплінарним стягненням, що не перевищувало 30 днів ув'язнення (статті 50 і 54). Військовополонені, які здійснили втечу й були схоплені, не підлягали ніякому покаранню за попередню втечу. Те ж саме стосувалося і товаришів утікача, які могли потурати його спробі. Лише, якщо у зв'язку з втечею, були вчинені злочини або правопорушення, держава-утримувач могла порушити судове переслідування проти втікача [7].

Бажання приєднатися до своїх частин, невроз полону й депресія, викликана тривалим утриманням, змушували тисячі в'язнів вдаватися до вкрай ризикованих авантур. У деяких таборах втеча перетворилася на змагання. У Шталаглюфті I, делегат МКЧХ зазначив у жовтні 1941 р., що «відбувається щось на кшталт дружньої дуелі між в'язнями, які витрачають свій час на втечі, і табірною адміністрацією, яка намагається зупинити їхню втечу». Комендант табору створив «музей», у якому зберігав предмети, що використовувалися для цих спроб. Із часом запроваджувалися заходи безпеки, які по суті обмежували права ув'язнених: у колонії колективну допомогу видавали невеликими порціями, щоб запобігти створенню резервів для втечі, офіцерам більше не дозволяли ходити територією табору, пересування всередині табору було обмежено тощо. Зросла кількість в'язнів «убитих при спробі втечі». У багатьох випадках ті, хто втікав, були готові здатися або вже були схоплені. Спеціальні табори нагляду для спійманих втікачів часто мали функції каральних таборів, однак делегати МКЧХ мали доступ до цієї категорії таборів [3, с. 461–466].

Конвенція 1929 р. передбачала контроль, але без застосування санкцій [11, с. 42]. З цього ми можемо стверджувати, що інструментів юридичної відповідальності та застосування конкретних санкцій до сторони, яка порушила гуманітарні та моральні зобов'язання, не передбачалися, тому контроль був швидше елементом фіксування порушення і спостереження за умовами перебування ув'язнених, надання їм допомоги в межах можливостей та, у разі порушення, публічно-морального осуду. Контроль за умовами утримання військовополонених у таборах ускладнювався низкою перешкод, а саме: заборонаю в доступі зі сторони Німеччини; обмеженою кількістю персоналу Комітету, які б могли інспектувати табори більше одного разу; військовими діями, фінансами, економічними блокадами тощо. Крім того, враховуючи швидку зміну умов у таборах та цілеспрямованого створення тимчасової «гарної картинки» для Комітету німецькою адміністрацією табору з метою введення їх в оману, було складно оцінити реальну ситуацію, яка існувала на території таборів. Звіти МКЧХ піддавалися критиці як під час, так і після війни.

Однією із найбільших проблем виявилася ситуація з полоненими держав, які не ратифікували Конвенцію 1929 р., однією з яких був СРСР [11, с. 46], що стало одним із чинників жорстокого поводження з боку нацистської Німеччини до радянських полонених, ніж до військовополонених інших держав-союзників. Аналогічна ситуація була з німецькими полоненими, які перебували в радянському полоні – вони залишилися за межами дії Конвенції. Ця ситуація використовувалася двома карально-репресивними системами для виправдання власних злочинів. Варто зазначити, що після вторгнення німецьких військ на радянську територію відбулася домовленість про передачу інформації про полонених на взаємних засадах, зі сторони Німеччини було передано лише один список із 200 імен, написаний олівцем. Подальшої інформації не надавалося. Це пояснювалося тим, що нібито радянська сторона не виконує домовленість «про взаємність» та через радянську заборону передавати послання німецьким полоненим. Найскладнішим періодом була зима, адже військовополоненим у німецьких таборах загрожувала холодна смерть. Комітет намагався домовитися про допомогу з обома сторонами, але, якщо німецька сторона частково погодилася з умовою, що делегати не будуть присутні в розподілі допомоги та контролювати даний процес і буде застосований принцип взаємності щодо німецьких полонених, що своєю чергою передбачало погодження з радянською стороною про призначення делегата Комітету в СРСР, то Радянський Союз взагалі не надав відповіді.

Загалом, майже всі спроби створення контакту із радянською владою залишалися проігноровані

останньою, явно вказуючи на індивідуальність у цьому питанні, і лише мізерні пропозиції від Комітету отримали відповідь від СРСР [11, с. 101–106]. У радянському полоні загинуло 1094250 німецьких військовополонених (34,7 % від загальної кількості) [9, с. 282], у німецькому полоні загинуло 3226237 радянських військовополонених (57 %). Смертність серед британських та американських військовополонених становила 3,6 % [12, с. 147–148].

Ще одним чинником, який ускладнив діяльність МКЧХ, – це соціально-правове становище в державах сателітах, легітимність квазідержав, утворених на місці ліквідованої влади на окупованих територіях та взаємодія з новоствореною окупаційною німецькою владою, яка, не визнаючи минулі домовленості та легітимність колишньої влади, утворювала правову блокаду й забороняла проведення перевірок. Німецька окупаційна влада після захоплення Польщі, не визнаючи діючим польський уряд, перетворила її військових на цивільних, окрім польських офіцерів, з метою подальшої трудової експлуатації й у такий спосіб на них розповсюджувалося лише національне законодавство [11, с. 46–50].

Для французьких військовослужбовців, які потрапили в полон під час кампанії 1940 р., ситуація була іншою, оскільки їхній уряд підписав із Німеччиною перемир'я. Тому їхнє становище регулювалося двосторонніми угодами, у яких уряд Віші мав дуже обмежену свободу дій. Приблизно 250 000 полоненим було надано «відпустку з полону» й перетворено на цивільних робітників. Це означало, що вони більше не перебували під наглядом МКЧХ і не мали права отримувати гуманітарну допомогу – на них не розповсюджувався міжнародний захист [3, с. 453–454].

Подібні обставини також визначили долю італійських військ після перемир'я, укладеного між королівським урядом і державами-союзниками у вересні 1943 р. Оскільки уряд тепер воював на боці союзників, італійці, які вже потрапили в полон або були захоплені пізніше, зазнавали різного ставлення залежно від категорії, до якої вони належали. Колишні військовополонені в руках союзників могли стати «кооператорами» і працювати на британців або американців, і могли бути зобов'язані виконувати всі види робіт, здатні сприяти зусиллям союзників, незалежно від обмежень, накладених статтями 31 і 32 Женевської конвенції 1929 р. Італійські війська, які продовжували воювати з німцями, вважалися військовополоненими. Військовослужбовці італійських військ на території, яку утримував Вермахт, були роззброєні та інтерновані. Німецький уряд вважав, що ці інтерновані, які перебували під владою неофашистського уряду союзного Німеччині, не були військовополоненими, надавали їм особливий статус – «італійські військові інтерновані». Це означало, що вони повністю перебували поза захистом Конвенції. Четверту категорію становили військові підрозділи, сформовані маршалом Бадольо (так звані «бадолівці»), які воювали на боці союзників, як правило, у британській чи американській формі. Німці вважали їх військовополоненими, проте німецька влада не дозволяла відвідування і надавала дуже обмежену інформацію про них [3, с. 453–454].

Найсильніше від правової делегітимації постраждали партизани, адже окупаційна влада відмовлялася прирівнювати їх до військовополонених, отже і застосування дії Конвенції. Крім цього, ускладнювало застосування дії закону про міжнародний захист до партизанів ст. 1, 2, 3 Конвенції, які окреслювали категорію осіб, на яких розповсюджувався захист. Партизанські формування не відповідали критеріям, що використовувала німецька влада для відмови в допомозі [7]. Але, попри юридичне не визнання дії захисту над партизанами, Комітет намагався домовитися з воюючими сторонами щодо мінімального гуманного дотримання прав. Наприклад, Комітет домігся дотримання домовленостей і поводження як із військовополоненими щодо французьких партизанів від німецького командування. Комітет також домігся дозволу надання мінімальної допомоги та часткового правового визнання контингенту югославських, словацьких, грецьких та італійських партизанів, хоча допомога була обмеженою [11, с. 46–50].

Своєю чергою схожі правові перепони створювалися через невизнання окупаційної влади країнами Антигітлерівської коаліції. Ускладнювали процес надання продовольчої та гуманітарної допомоги полоненим логістичні затримки, економічні блокади, репресалії та небажання країн передавати розподіл такої допомоги як країні-утримувачу полонених, так і нейтральним посередникам, адже посилки часто розкрадала табірна адміністрація і допомога не доходила до ув'язненого [11, с. 61–62].

Правових норм та міжнародних договорів, які б захищали та контролювали поведінку із цивільним населенням на початок Другої світової війни не існувало, Женевські конвенції, прийняті до 1949 р., стосувалися лише комбатантів, а не цивільних осіб. Єдиним документом, у якому б згадувалися цивільні особи, була Гаазька конвенція 1907 р. положення розділу III, що стосувалося «військової влади над територією ворожої держави», тобто захисту цивільного населення на окупованій території. Конвенція встановлювала такі принципи: мають поважатися честь і права сім'ї, життя і приватна власність, а також релігійні переконання і відправлення релігійних культів; приватна власність не може бути конфіскована (стаття 46); ніяке загальне покарання, матеріальне чи інше, не може накладатися на населення за дії окремих осіб, за які вони не можуть розглядатися як солідарно відповідальні (стаття 50) [5].

МКЧХ могла посилатися на Резолюції Міжнародних конференцій Червоного Хреста, зокрема Резолюцію XII Конференції 1925 р., у якій зазначено: держава, яка затримує, повинна з найменшою можливою затримкою надати МКЧХ та державі-покровительці список утримуваних цивільних осіб; з ними слід поводитися гуманно й захищати їх від актів насильства або образи; цивільні особи, яких ворожа

держава вирішила утримувати, повинні, як мінімум, користуватися перевагами положень, що діють для військовополонених війни; вони повинні утримуватися окремо від військовополонених; у можливій мірі дозволяється представникам МКЧХ і держави-покровительки відвідувати місця інтернування цивільного населення. Окупована територія зазвичай перебувала під військовим контролем, а на її населення, залежно від обставин, поширювалася дія надзвичайного або воєнного стану [3, с. 453–454].

Історія демонструє нам як дотримувалися зазначених положень воюючі сторони – абсолютне ігнорування, попри мільйонні жертви, індиферентність та дегуманізація стали одним із вагомих чинників, чому становище цивільних під час війни можна вважати трагічним та безнадійним, відверто покинутим зі сторони міжнародного захисту.

На міжнародній конференції в Токіо 1934 р. був схвалений проєкт, який передбачав захист цивільних осіб. Але він так і не був прийнятий. Обговорення виникли внаслідок досвіду та знущань, яких зазнали жертви серед цивільного населення під час Першої світової війни. Документ мав захищати дві категорії цивільних осіб: цивільне населення противника на території воюючої сторони та цивільне населення, яке перебувало під владою ворога на окупованих територіях. Обговорення проєкту мало відбутися в 1940 р., але початок воєнних дій завадив цій зустрічі. З перших днів війни МКЧХ запропонував воюючим сторонам ввести в дію «Токійський проєкт», але ця пропозиція була відхилена всіма державами, крім Німеччини [2; 11, с. 21, 71–76].

Таким чином, щодо затриманих і депортованих цивільних осіб необхідно було робити спеціальні звернення до кожного відповідного уряду. Мільйони цивільних осіб потрапили під окупацію країнами Осі та були ув'язнені у в'язницях або концтаборах. Табори знаходилися переважно в Німеччині або в окупованих німецькими військами територіях, тому МКЧХ найперше звернувся до німецького уряду, оскільки без його згоди ніяка допомога не могла бути реалізована. Німецька влада прирівняла затриманих і депортованих цивільних до осіб, заарештованих і ув'язнених за загальним правом із «міркувань безпеки» або «перевиховання». Більшість із них насправді не були громадянами ворожих країн і, як правило, навіть не були іноземцями, але мали до того німецьке громадянство або громадянство анексованої країни, тому заходи, застосовані до цих людей, були, з погляду Німеччини й держав-сателітів «питанням внутрішньої політики», у яке МКЧХ не міг втручатися [10, с. 73–84].

Цивільне населення, яке перебувало в руках ворога, поділялося на дві категорії: 1) «цивільні інтерновані» – цивільні особи, які проживали на території воюючої сторони на момент початку війни та були інтерновані через їхню ворожу національність; 2) цивільні, яких називають «затримані», «депортовані цивільні особи» або «цивільні особи, депортовані на адміністративних підставах», які були заарештовані з політичних, ідеологічних або расових мотивів, тому що їхня присутність вважалася небезпечною і неприйнятною для держави або окупаційних сил [10, с. 73–84].

У вересні 1939 р. у Франції інтернували всіх німців, які перебували в країні, у тому числі тих, хто перебував проїздом. Аналогічні дії відбувалися в Німеччині із французькими громадянами. Комітет домігся часткового застосування за аналогією Конвенції 1929 р. до цивільних інтернованих осіб. Але статус «цивільного інтернованого» охоплював невелику кількість цивільних, більшу частину німці депортували до концтаборів. Комітету відмовляли в перевірці концтаборів та даної категорії, адже вони не були «інтернованими», а заарештованими в рамках «заходів безпеки». Відмова унеможливлювала законний спосіб контролю умов ув'язнення та розповсюдження гуманітарної допомоги серед депортованих, і лише наприкінці війни з послабленням спротиву та ліквідацією німецької табірної системи представники Комітету побачили та усвідомили масштаб трагедії [11, с. 71–76].

У 1935 р., після оприлюднення Нюрнберзьких законів і «юридичного» визначення поняття «євреї» – із цього етапу німецьке громадянство вважалося «очищено». Цей захід також стосувався євреїв на територіях-сателітах і територіях союзників Німеччини, щодо яких відповідні уряди ухвалили закони, подібні до законів Третього Райху. Відповідно, німці розглядали ставлення до євреїв як внутрішню справу, виключаючи можливість будь-якого втручання МКЧХ. Нечисленні захисні дії, реалізовані МКЧХ, стосувалися євреїв американського або британського громадянства, тобто не з країн з антисемітським законодавством [8, с. 390].

МКЧХ займався індивідуальними запитами щодо зниклих безвісти євреїв, але в жовтні 1942 р. констатував, що «неможливо вжити жодних загальних заходів щодо євреїв», вони були однаково позбавлені допомоги від будь-якого уряду. Таким чином, ціла частина населення була переслідувана й позбавлена фундаментальних прав через своє походження. У 1942 р. переслідування євреїв досягли моторошного рівня – план знищення почав втілюватися в життя. Євреям можна було надавати допомогу лише тоді, коли вони належали до певних категорій – військовополонені або цивільні інтерновані, але навіть у цьому випадку більшість німецьких чоловіків-євреїв були виключені із цих категорій. У внутрішньому звіті МКЧХ повідомлялося: «У Берліні згадка про євреїв вважалася неприпустимою і зобов'язувала іншу сторону перервати розмову» [3, с. 555–562].

Висновки. Дослідження правового статусу військовополонених та цивільних осіб виявило, що міжнародне гуманітарне право в роки Другої світової війни не забезпечувало належного та універсального захисту постраждалих від збройних конфліктів. Женевські та Гаазькі конвенції мали обмежену сферу застосування, переважно регулюючи права військовополонених і залишаючи без уваги цивільне населення,

особливо на окупованих територіях. Діяльність МКЧХ, попри нейтральний статус і визнаний гуманітарний мандат, була суттєво обмежена як правовими рамками, так і політичними умовами – зокрема, небажанням воюючих сторін дотримуватися зобов'язань, відмова в допуску до таборів, або ж відвертим ігноруванням норм міжнародного гуманітарного права. Особливо критичною була ситуація з радянськими військовополоненими та єврейськими цивільними особами, які взагалі залишилися поза сферою дії міжнародних конвенцій. Водночас, аналіз діяльності МКЧХ виявив комплекс ініціатив, що згодом стали підґрунтям для перегляду та розширення положень міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій 1949 р., які охопили цивільне населення і створили більш комплексну систему захисту жертв збройних конфліктів. Таким чином, Друга світова війна виявила суттєві прогалини міжнародно-правового регулювання збройних конфліктів і засвідчила необхідність подальшого реформування міжнародного гуманітарного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Vonèche Cardia I. Les raisons du silence du Comité international de la Croix-Rouge (CICR) face aux déportations. *Revue d'Histoire de la Shoah. CAIRN.INFO*. 2015/2, 2015. P. 87–122. URL: shs.cairn.info/revue-d-histoire-de-la-shoah-2015-2-page-87?lang=fr.
2. Draft International Convention on the Condition and Protection of Civilians of enemy nationality who are on territory belonging to or occupied by a belligerent. Tokyo, 1934. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/tokyo-draft-conv-1934?activeTab=historical>
3. Durand A. History of the International Committee of the Red Cross. T. 2: From Sarajevo to Hiroshima. Geneva: Henry Dunant Institute, 1984. 660 p. <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=697>.
4. Cahen, Fabrice. Le Comité International de la Croix-Rouge (CICR) et les visites de camps: Étude d'une controverse. *Revue d'Histoire de la Shoah. CAIRN.INFO*, 2001/2 № 172, 2001. P. 7–62.. URL: shs.cairn.info/revue-revue-d-histoire-de-la-shoah1-2001-2-page-7?lang=fr
5. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>
6. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/gc-1906?activeTab=historical>
7. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ar/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=historical>
8. Meurant J., Sommaruga C. The International Committee of the Red Cross: Nazi Persecutions and the Concentration Camps. *International Review of the Red Cross*. 1989; 29 (271): p. 375–397. doi:10.1017/S0020860400074581.
9. Overmans R.: «Ein untergeordneter Eintrag im Leidensbuch der jüngeren Geschichte». Die Rheinwiesenslager 1945., In: Volkmann, Erich (Hrsg.): *Ende des Dritten Reiches – Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau*, München 1995, P. 259–291.
10. Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939 – June 30, 1947). *International Committee of the Red Cross*. Geneva: ICRC, May 1948. Vol. III. 540 p. URL: <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=6962>.
11. Siordet F. Inter arma caritas: the work of the International Committee of the Red Cross during the Second World War. Geneva: ICRC, 1947. 135 p. URL: <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=6880>.
12. Штрайт К. Они нам не товарищи: Вермахт и советские военнопленные, 1941–1945 гг. / пер. с нем. И. Дьяконова. Москва, 1991. 480 с.

REFERENCES:

1. Vonesh Kardiia, I. (2015). Prychyny movchannia Mizhnarodnoho komitetu Chervonoho Khresta (MKChKh) pered oblychchiam deportatsii. *Ohliad istorii Kholokostu. CAIRN.INFO*. 2015/2. 87–122. Retrieved from: shs.cairn.info/revue-d-histoire-de-la-shoah-2015-2-page-87?lang=fr. [in French].
2. Proekt mizhnarodnoi konventsii pro polozhennia ta zakhyst tsyvilnykh osib vorozhoi natsionalnosti, yaki perebuvaiut na terytorii, shcho nalezhyt abo okupovana voiuichoiu storonoiu. Tokio, 1934 r. *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta*. Retrieved from: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/tokyo-draft-conv-1934?activeTab=historical> [in Japanese].
3. Diuran, A. (1984). Istoriia Mizhnarodnoho komitetu Chervonoho Khresta. [History of the International Committee of the Red Cross]. T. 2: Vid Saraievo do Khimosimy. Zheneva: Instytut Henri Diunana. 660. [in Swiss].
4. Kakhen, F. (2001). Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta (MKChKh) ta vidviduvannia taboriv: doslidzhennia superechlyvoho pytannia. [The International Committee of the Red Cross (ICRC) and Camp Visits: A Study of a Controversy]. *Ohliad istorii Holokostu. CAIRN.INFO*. № 172. 7–62.. Retrieved from: shs.cairn.info/revue-revue-d-histoire-de-la-shoah1-2001-2-page-7?lang=fr [in French].
5. Konventsii (IV) pro zakony ta zvychai sukhoputnoi viiny ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony ta zvychai sukhoputnoi viiny. Haaha, 18 zhovtnia 1907 r. *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta*. Retrieved from: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907> [in Dutch].
6. Konventsii pro polipshennia doli poranenykh ta khvorykh u diiuchykh armiiakh. Zheneva, 6 lypnia

1906 r. *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta*. Retrieved from: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/gc-1906?activeTab=historical> [in Swiss].

7. Konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy. Zheneva, 27 lypnia 1929 r. *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta*. Retrieved from: <https://ihl-databases.icrc.org/ar/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=historical> [in Swiss].

8. Meran, Zh., Sommaruha, K. (1989). *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta: natsystski peresliduvannia ta kontsentratsiini tabory*. [The International Committee of the Red Cross: Nazi Persecution and Concentration Camps]. *Mizhnarodnyi ohliad Chervonoho Khresta*. 29 (271). 375–397. [in Swiss].

9. Overmans, R. (1995). «Nevelykyi zapys u knyzi strazhdan u novitnii istorii». *Tabory Reinskykh luk 1945*. [«A small entry in the book of suffering in modern history.» The Rhine Meadows Camps 1945]. Folkmann, Erikh (red.): *Kinets Tretoho reikhu – kinets Druhoi svitovoi viiny. Perspektyvnyi ohliad*, Miunkhen. 259–291. [in German].

10. Zvit Mizhnarodnoho komitetu Chervonoho Khresta pro yoho diialnist pid chas Druhoi svitovoi viiny (1 veresnia 1939 r. – 30 chervnia 1947 r.). *Mizhnarodnyi komitet Chervonoho Khresta*. Zheneva: MKChKh, traven 1948 r. Tom III. 540. Retrieved from: <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=6962> [in Swiss].

11. Siordet, F. (1947). *Inter arma caritas: robota Mizhnarodnoho komitetu Chervonoho Khresta pid chas Druhoi svitovoi viiny*. [Inter arma caritas: The Work of the International Committee of the Red Cross During the Second World War]. Zheneva: MKChKh. 135. Retrieved from: <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=6880>. [in Swiss].

12. Shtrajt, K. (1991). *Oni nam ne tovarishi: Vermaht i sovetskie voennoplennnye, 1941–1945 gg*. [They Are Not Our Comrades: Wehrmacht and Soviet Prisoners of War, 1941–1945] / per. s nem. I. Dyakonova. Moskva, 480. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2025

УДК 340.1(477)

DOI: 10.36550/2522-9230-2025-18-13-19

Поляруш Світлана Іванівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
sv_polyarush@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1157-3248

РОЗВИТОК ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ ТА ВІДСТАВНИХ ВОЇНІВ В УКРАЇНІ (X – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті зроблена спроба на основі опублікованих та неопублікованих джерел охарактеризувати процес еволюції соціальної підтримки військових інвалідів та відставних воїнів. Відмічено домінування станового характеру соціального захисту колишніх військових у аграрному суспільстві. Виділено три етапи процесу формування інститутів соціальної підтримки вказаних категорій осіб: церковний період, державницький період та державно-громадський період. Наголошено, що церковний період соціальної підтримки колишніх воїнів в Україні був обумовлений у значній мірі освіченістю духовенства в медичній сфері та матеріальною підтримкою церкви з боку центральної влади, а в українських землях ще і активною діяльністю церковних братств на ниві допомоги нужденному населенню. Встановлено, що церковна система підтримки відставних воїнів була характерною для більшості європейських держав і існувала протягом усього доіндустріального періоду. Підкреслено, що становлення абсолютистської монархії зумовило перехід до державних форм підтримки найменш захищених верств колишніх військових. Звернуто увагу на соціальні норми Конституції Пилипа Орлика. Продемонстровано, що поряд із репресивним законодавством стосовно жебрацтва, імперські центральні органи влади змушені були проводити сепарацію відставних військових і надавати їм притулок, лікування, матеріальне утримання, а для працездатних ще й роботу. Надано оцінку діяльності приказів громадського піклування та інших державних інституцій з підтримки відставних військових. Акцентовано увагу на створенні спеціальних закладів утримання і лікування відставних воїнів у військових поселеннях Лівобережної та Південної України. Відображено роль земств та благодійних організацій у справі соціального захисту воїнів. Відзначено, що центральні органи соціальної підтримки відставних воїнів були створені лише у період визвольних змагань українського народу за створення незалежної держави. Констатовано, що увесь позитивний попередній досвід утримання військових інвалідів був нівельований більшовицькою владою. Введено в науковий обіг нові історичні джерела.

Ключові слова: поранені та відставні воїни, соціальне забезпечення колишніх військових, церковна підтримка відставних воїнів, державні інституції піклування, громадська благодійницька допомога військовим інвалідам.

Випуск 18. 2025

© С.І.Поляруш, 2025